

S.B.MUSTAFAYEVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: sahilamustafa@yahoo.com***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

RUS DİLÇİLİYİNDƏ DİSKURS

*Açar sözlər: diskurs, rus, nitq, danışıq, sistem, kommunikativ.**Ключевые слова: дискурс, русский, речь, разговор, система, коммуникативный.**Key words: discourse, Russian, speech, conversation, system, communicative.*

Məlumdur ki, nə qərb, nə də rus dilçiliyində diskursun dəqiq və dolğun tərifı mövcud deyildir, çünki o, elmi məktəb və tədqiqatın vəzifələrindən asılı olaraq nitq, mətn, söyləm kimi fərqli şəkildə başa düşülə bilər. Lakin önəmli olan odur ki, diskurs təhlilində bütün yanaşmalar ekstralinqvistik sahəyə – dil sisteminin fəaliyyətinə, söyləmin məzmun şərhinin psixoloji xüsusiyyətlərinə, habelə tarixi, siyasi, mədəni və s. amillərə əsaslanırlar. Belə ki, diskurs sadəcə müəyyən məzmun-verbal struktura malik mətn yox, bir qədər artığını – “zahiri, mətnin çərçivəsindən kənar qərarlaşan münasibətlər ipindən toxunmuş naxış-parça”nı xatırladır (1, s.38).

Diskursun inkişafı XX əsrin 60-70-ci illərində daha çox müşahidə olunmuşdur. Diskursun öyrənilməsilə sintaksis cümlə çərçivəsindən kənara çıxmış, danışıq sosial təsir vasitəsi kimi qəbul edilməyə başlamış, dilin işlənmə məqamı və danışıqın subyektiv aspekti diqqət mərkəzinə gəlmiş, linqvistik tədqiqatlarda humanitar elmlərin inteqrasiyasına nail olunmuşdur və s.

Kommunikativ yanaşmada diskurs sözlü ünsiyyət, dialoq, söhbət, “real ünsiyyət situasiyasındakı mətn” kimi, koqnitiv yanaşma çərçivəsində isə diskurs dil və qeyri-dil informasiyanın kommunikanın konseptual təsəvvürləri əsasında informasiya mübadiləsindən ötrü mətn formasında təşkili üsulu kimi şərh edilir. Kauzal-genetik yanaşmada diskurs sosial kontekst daxilində mövcud olan şərtlər və ünsiyyətin iştirakçıları haqqında informasiyanın gizləndiyi mətn kimi təqdim edilən sistemli hazırlanmış söyləmlərin məcmusudur (2, s. 38). Kauzal-genetik nəzəriyyə diskursu irəlidə qeyd edilən üç mövqedən – proses, nəticə və sistem mövqelərindən, yəni diskursun statik, eyni zamanda dinamik, sistem və prosessual xarakterini nəzərə almaqla öyrənir. Beləliklə, diskurs sistem, struktur və prosessual xüsusiyyətlərə malikdir. Diskurs diskursiv praktika kimi reallaşan dinamik inteqrativ modeli təmsil edir.

Rus dilçiliyində diskurs təhlilində ünsiyyətin sosial xarakterinə önəm verən postmodernist nəzəriyyə və normativ ünsiyyət nəzəriyyəsi əhəməli xarakterikdir. Halbuki, erkən Avropa diskurs təhlili əhəməsində diskurs hər şeyi əhatə edən və müxtəlif istiqamətli hadisə kimi nəzərdən keçirilirdi. Diskurs və onun tərkib elementlərini öyrənərkən məlum olur ki, dil daşıyıcısının ünsiyyət davranışı diskursiv ünsiyyətdə sözlə (verbal) ifadə olunur, etnomədəni presuppozisiyaya söykənir və müəyyən sahələrdə ünsiyyət normaları çərçivəsində təzahür edir. Kommunikativ davranış aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

1) kommunikativ gedişlər (onların ardıcılığı bu və ya digər diskurs janrında müvafiq davranışların ssenarisidir);

2) ünsiyyət iştirakçılarının kommunikativ niyyəti (onların məcmusu ünsiyyətin təşkil edilmiş məzmununu təşkil edir);

3) kommunikativ dəyərlər (diskursun açılmasını müəyyənləşdirən və linqvomədəni skriptlər formasında bu və ya digər kommunikativ situasiyada mədəniyyətlə şərtlənmiş ünsiyyət alqoritmlərinin konkretləşməsi) (3, s. 28).

Rus dilçisi V.İ.Karasik diskursiv ünsiyyəti sosiolinqvistika baxımından araşdırır, ünsiyyət iştirakçılarının xarakteristikasına üstünlük verir və şəxsi yönümlü, status yönümlü və ya şəxsi və təşkil edilmiş diskurs tiplərini ayırd edir (4, s.8). O, hazırlanmış (təşkil edilmiş) sistem əlamətlərinə məqsəd və ünsiyyət iştirakçılarını aid edir (4, s.18). Bu müəllifə görə, “praqmalinqvistik baxımdan diskurs ünsiyyət iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyətini, əlaqənin yaradılması və saxlanılmasını, emosional və informasiya mübadiləsini, ünsiyyətdə olanların qarşılıqlı təsirini, ani dəyişən ünsiyyət strategiyalarının bir-birinə keçməsinə və onların ünsiyyət praktikasında sözlü və qeyri-sözlü təcəssümünü, kommunikativ gedişlərin onların eksplisit və implisit məzmunları ilə birgə təyin edilməsini təmsil edir” (4, s.5). Diskurs struktur xüsusiyyətlərlə yanaşı tonal-janr xüsusiyyətlərinə də malikdir.

Bütün bu deyilənlər diskurs nəzəriyyəsinin mətnin funksional-üslubi konsepsiyası ilə yaxınlığını söyləməyə əsas verir. Məsələn, M.N.Kojinanın fikrincə, bu elmi istiqamətlərin ümumi cəhəti aşağıdakılardır: 1) tədqiqat predmeti kimi danışıq növü; 2) ümumi parametral əlamətlər (diskurs və funksional üslubi); a) dinamizm – dilin işlənməsi prosesi, koqnitiv-danışıq fəaliyyəti; b) öyrənilən obyektin ekstralinqvistik amillərlə determinasiyası; c) dil vasitələrinin işlədilməsində sistemlilik prinsipi, diskurs və funksional üslubun tarixiliyi; ç) mətn-diskurs fəaliyyətinin nəticəsi kimi; d) təhlil metodunun fənlərarası xarakterli olması; e) dil hadisələrinin şərhinə danışıq baxımından yanaşma (5, s. 9).

Diskursun mədəniyyət fenomeni kimi tədqiq edilməsi də dilçilərin axtarılarından, yaxud münasibətlərindən kənar qalmamışdır. Rus dilçisi V.İ.Karasik diskursun mədəniyyət fenomeni kimi öyrənilməsinə onun dəyər əlaməti hesab edir və yazır: “Obyektin funksiyası onun daha yuxarı sistemdəki yeri kimi başa düşülsə, onda dilin funksional səciyyəsi onun mədəniyyətdəki yeri hesab edilməlidir” (4, s. 227).

Digər rus dilçisi Q.Q.Slışkin diskursa konsept kimi yanaşaraq yazır: “Mədəniyyətin hər bir artefaktı kimi, istənilən dil və ya danışıq vahidi kollektiv şüurda linqvokulturoloji konseptin yaranmasına xidmət edir. Bu həm də diskursa aiddir... Belə diskurs obyekt, konsept isə təhlil instrumenti kimi nəzərdə tutulur” (6, s. 38).

Rus dilçisi V.A.Andreyeva da “mətn-diskurs” tandeminin şərhində üç, lakin fərqli şərh variantları təklif edir:

- a) mətn informasiyanın ötürülmə üsulu, diskurs isə “fikrin generatoru”dur;
- b) diskurs informasiyanın ötürülmə üsulu, mətn isə “mənanın generatoru”dur;
- c) diskurs “inkişafda olan mətndir” (7, s. 24).

T.M.Nikolayeva “Mətn linqvistikası terminlərinin qısa lüğəti”ndə “diskurs”u çoxmənalı termin kimi belə səciyyələndirir: 1) əlaqəli mətn; 2) mətnin şifahi danışıq forması; 3) dialoq; 4) mənaca öz aralarında bağlı sözləmlər qrupu; 5) yazılı və ya şifahi nitq (8, s. 467).

İ.P.Susov isə, “Danışıq aktlarının əlaqəli ardıcılığını diskurs hesab edir. O, danışanın dinləyənlə ötürdüyü informasiyanın yazıda qeydə alındıqda mətnə çevrildiyini iddia edir. Fikir həyata keçirilmiş diskursun “informasiya izi” kimi çıxış etməsini şərtləndirir” (9, s. 40).

Son illərdə kommunikativ dilçiliyin inkişafı humanitar elmlərin müxtəlif sahələrinin, məsələn, sosiologiya, psixologiya, etnoqrafiya və kulturologiyanın işləyib hazırladığı ideyaların sintezi diskurs termininin mətn dilçiliyi sərhədlərini aşıb keçdiyini bir daha sübut etdi. Ünsiyyətin təhlili, fərqlərin kommunikativ qarşılıqlı təsiri üçün dilin işarələr sistemi kimi öyrənilməsi yetərli deyildir. Eynilə danışıq aktı nəzəriyyəsində sözləmlərin praqmatik tiplərinin işlənilib hazırlanması da nə danışanın danışıq strategiyasının tam səciyyəsinə verir, nə də qarşıda duran məqsədə çatmaq üçün hansı dil vasitələrindən istifadə etmək sualına dolğun cavab vermir. Təbii ki, bu məsələnin həlli diskursun mətndən yuxarıda dayanan, lakin aşağı səviyyələrin vahidlərilə müqayisədə daha mürəkkəb quruluşlu dil səviyyəsi kimi təhlili sayəsində mümkündür. Bu yanaşma çərçivəsində ayrı-ayrı subyektlərin sözləmləri deyil, adresant və adresatın ünsiyyət prosesində qarşılıqlı təsiri tədqiq edilir. Diskurs burada “mətn ekstralinqvistik, praqmatik, sosiomədəni, psixoloji və digər amillərlə birgə” (11, s.136), “yəni

mətni törədən kommunikativ hadisə, müəyyən mental sahə, habelə ikincisi, konkret modellər-nümunələr, mətnin yaranması və qəbulu kimi prototiplərlə əlaqədə götürülür” (12, s.106), “... danışanın və dinləyənin dil fəaliyyəti monoloq və dialoq prosesidir ki, bu zaman təkcə “dünyada hadisələrin vəziyyəti” (propozisiya) haqqında informasiya deyil, subyektiv, sosiomədəni, o cümlədən bu gün stereotip, nümunə və s. anlamların məcmusu əhatə olunur. Bu zaman danışan kommunikativ situasiyada adresatla ümumi denotativ situasiyaya istinadən öz niyyətini, emosiyalarını nəzərə alaraq söyləmələri mətnin məna və struktur bütövlüyü, bitkinliyi, kohezuya və koherentliyi əsasında əlaqələndirərək həyata keçirir; beləliklə, “hər hansı bir nəticə - mətn, yəni diskursu məndə “qablaşdırır”.

Diskursun istənilən dil kimi (sadəcə mətn kimi yox), mətni olan hər hansı dil kimi təsvir edilməsinə münasibət bildirən Y.S.Stepanov yazır: “diskursu başa düşmək üçün bizim ümumi tövsiyələrə deyil, diskurs nəzəriyyəsini inkişaf etdirə biləcək yaxşı təsvirlərə ehtiyacımız var” (14, s.38). Əlavə edək ki, bu tərifdə diskurs mətnə adekvat, sinonim yox, əhəmiyyətli dərəcədə geniş “varlıq” kimi götürülür. Bu tərifdə koqnitiv linqvistika, semiotika, sosiologiya, kommunikasiya nəzəriyyələri də nəzərə alınır. E.A.Selivanov qeyd edir ki, kontekstuallıq, şəxsiyyətlik, prosessuallıq, situativlik, qapalılıq istənilən növ diskursun təşkilədiçi əlamətlərindəndir (15, s.116).

Diskursun linqvistik vahid kimi təyin olunması onun digər dil vahidləri kimi forma və məzmun cəhətlərindən ibarət işarəvilik xüsusiyyətinə malik olduğunu deməyə əsas verir. İstənilən işarə öz-özlüyündə real dünyanın obyektidir və buna görə də onun öyrənilməsi fəaliyyət göstərdiyi mühitdən ayrılıqda mümkün deyildir. Dilin bütün vahidləri ya informasiyanın ifadəsinə, ya onun paylanmasına, ya da informasiya axınının üzvlənməsinə xidmət edir.

“Dil işarələrilə bağlı koqnitiv strukturların bilikləri diskursu qabaqlayır: əgər dil daşıyıcısı işarəni bilir, o, həm də onun kateqorial mənasını bilir, onda o, işarənin yarandığı situasiyada onu müəyyən kateqoriya altında birləşdirməlidir; bu əməliyyatdan kənarında nominasiya aktı baş tuta bilməz. Diskurs yalnız hansı bilik strukturunun və hansı tərzdə onda istifadə olunmasını təsdiq edir” (16, s.183).

XX əsrin ortalarına qədərki dilçilikdə dilin mücərrəd semiotik sistem kimi tədqiqi, insan amilinin inkar edilməsi dil materialının adekvat şərhinə imkan vermirdi. Bunun labüd nəticəsi kimi köhnə formal-struktur paradigmin əvəzinə “dil hadisələri onların işlənməsindən kənarında adekvat anlaşıla və təsvir oluna bilməz” müddəasına söykənən yeni linqvistik paradıqm – funksional-kommunikativ paradıqm meydana gəldi. Yeni linqvistik paradıqm dil faktlarının öyrənilmə diapazonunu genişləndirməyə, onların dərinədən və hərtərəfli tədqiqinə münbit şərait yaratmış oldu. Yeni paradıqm artıq: “Dil necə qurulmuşdur?” sualına yox, “Dil necə fəaliyyət göstərir?” sualına cavab tapmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Yalnız linqvistik mövqedən “Dil necə fəaliyyət göstərir?” sualına cavab verməyin perspektivsizliyi dilçilikdə yeni fənlərə istiqamətlərin – koqnitiv dilçilik, psixo-, sosio-, praqmadilçiliklərin yaranmasını zərurətə çevirmişdir. Funksional-kommunikativ yanaşmaya üstünlük verən diskurs-təhlili dilin strukturu və funksiyaları arasında sıx vəhdətin olduğunu üzə çıxara bildi.

“Diskurs” anlayışının şərhində üç yanaşma mövcuddur: formal yanaşma diskursun vahidləri arasındakı münasibətlərin hierarxikliyi və onların konfigurasiya qaydalarını öyrənməyi təklif edir; funksionalistlər diskursu “dildə işlənmə” və ya “dil funksiyalarının sosiomədəni kontekstdə öyrənilməsi” kimi təqdim edirlər; diskurs “cümlədən böyük” dil strukturlarının təcrid edilmiş vahidlərinin bəsit birləşməsinə deyil, dil vahidlərinin funksional baxımdan mütəşəkkil və kontekstuallaşmış istifadəsinin vahid bütövünü təmsil edir. Sosial və koqnitiv proseslərə meyillilik də diskursun araşdırılmasına öz töhfəsini vermişdir. M.M.Baxtin qeyd edirdi: “İstənilən söyləmin, istənilən ifadənin təşkilədiçi mərkəzi daxildə deyil, xaricdə, sosial mühitdədir” (17, s. 8).

İ.Bellert də diskurs dedikdə rəhbərli mətni nəzərdə tutduğunu yazır. O, təsdiq edir ki, hər bir diskurs vahidinin semantik cəhətdən şərhli həmin söyləmin əsasında yürüdülməsi mümkün ola bilən nəticələrin məcmusudur. M.M.Baxtin yazır: "... Söyləm başlanğıcdan mümkün cavab reaksiyalarına hesablanaraq qurulur, onun yaranışının mahiyyətində də məhz bu dayanır".

Diskurs çərçivəsində danışmaq niyyəti formalaşır, reallaşır, dəyişir və bir neçə niyyətin olması mümkündür, söyləmə daxilində isə bir niyyət reallaşma bilər. Diskurs danışmaq hərəkətindən savayı danışanı, onun danışmaq niyyətini, şərtlərini və konkret danışmaq situasiyasını əhatə edən ünsiyyətin vacib hissəsidir. Bu planda, demək olar ki, diskurs "1+n" kommunikativ situasiyasını əhatə edir. Diskursun həddlərini və bütövlüyünü şərtləndirən nisbi sərhədləri anlamında onun bu və ya digər ünsiyyət situasiyasına bağlılığı, habelə fəaliyyət sahəsi başa düşülür. Hər bir sahə diskursda aktivləşir və ünsiyyət sahələrinin ayırd edilməsi keyfiyyətində əsas meyar kimi diskursun informasiya (tematik) sahəsi anlayışından istifadə olunur. Tematik sahə ünsiyyətdə olanlar, onların sosial dəyərlərə münasibətlərini ötürür. Yardımcı vasitə kimi bu informasiyanın ifadə vasitələri çıxış edir. Beləliklə, ünsiyyət diskursun mövcudluğunun şərti, diskurs isə ünsiyyətin danışmaqda reallaşmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Попов А.Ю. Основные отличия текста от дискурса //Проблемы экономического дискурса //Сб. науч. ст. СПб., Изд-во СПбГУЭФ, 2001, с. 38-45.
2. Ухванова-Шмыгова И.Ф. Каузально-генетическая модель //Методология исследований политического дискурса: актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов. Вып. 1. Монография. Минск, БГУ, 1998, с.38-56.
3. Зубкова Я.В. Конститутивные признаки академического дискурса // Изв. Волгогр. гос. пед. ун-та. Сер.: Филол. науки. 2009, № 5(39), с. 28–42.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002, 477 с.
5. Кожина М.Н. Дискурсивный анализ и функциональная стилистика с речеведческих позиций // Текст-Дискурс-Стиль. // СПб., Изд-во СПбГУЭФ, 2004, с. 9-33.
6. Слышкин Г.Г. Дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса) // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. Волгоград: Перемена, 2000, с. 38-45.
7. Андреева В.А. Литературный нарратив: дискурс и текст: Монография. СПб, Норма, 2006, 120 с.
8. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста //Новое в зарубежной лингвистике. Москва: Прогресс, 1978, Вып. VIII, 479 с.
9. Сусов И.П. Введение в языкознание: учебник для студентов лингвистических и филологических специальностей. Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007, 379 с.
10. Сусов И.П. История языкознания. Москва: АСТ: Восток-Запад, 2006, 295 с.
11. Абрамова Т.В. Диалогическое единство «просьба-реакция» (на материале русского и английского языков): Дисс. ...канд. филол. наук. Россия, Воронеж, 2003, 257 с.
12. Чернявская В.Е. Интертекст и интердискурс как реализация текстовой открытости //Вопросы когнитивной лингвистики. Тамбов, Тамб. гос. ун-т. 2004, № 1, с. 106-111.
13. Формановская Н.И. Размышления о единицах общения // Русский язык за рубежом. Москва, 2000, №1, с. 56-63.
14. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца XX века. Москва: ИЯ РАН, 1995, с. 35-73.
15. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое учебное пособие. Киев: ЦУЛ, "Фитосоцицентр", 2002, 336 с.
16. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. Москва: Институт языкознания РАН, 1997, 327 с.
17. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство, 1979, 424 с.
18. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. Волгоград: Перемена, 2000, 368 с.

С.Б.Мустафаева

Дискурс в русском языкознании
Резюме

В статье рассматриваются вопросы дискурса в русском языкознании. Известно, что ни в западной, ни в отечественной лингвистике нет точного и полного определения дискурса, поскольку в зависимости от задач научной школы и исследования он может по-разному пониматься и как речь, и как текст, и как высказывание. Но важно то, что все подходы в дискурсивном анализе ориентируются на экстралингвистическую область – в основу функционирования языковой системы, психологических особенностей интерпретации содержания речи, а также исторические, политические, культурологические и т.п. на факторы.

В статье также рассматриваются взгляды некоторых российских лингвистов на дискурс, а также текст и комментарии к ним. В то время как одни лингвисты интерпретируют термин дискурс как выражение позиции говорящего в речи, другие интерпретируют дискурс как объект изучения как последовательность предложений, включающую большой текст.

S.B.Mustafayeva

Discourse in Russian Linguistics
Summary

The article deals the discourse in Russian linguistics. It is known that there is no precise and complete definition of discourse in either Western or Russian linguistics, because it can be understood differently as speech, text, and utterance depending on the tasks of the scientific school and research. But the important thing is that all approaches in discourse analysis focus on the extralinguistic field - the functioning of the language system, the psychological features of the interpretation of the content of the speech, as well as historical, political, cultural, etc. are based on factors.

The article discusses the views of some Russian linguists on the discourse as well as the text and comments on them. While some linguists interpret the term discourse as an expression of the speaker's position in speech, others interpret discourse as an object of study as a sequence of sentences, including a large text.

*Rəyçi: filol.e.d., prof. F.Y.Veysəlli**Redaksiyaya daxil olub: 16.07.2022*